

Brandend braambos. Over heiligheid en euthanasie

Symposium Voltooid Leven in de zorg

Stadsklooster Mariken, Nijmegen, 11 maart 2020

Annemarieke van der Woude

1. Inleiding

Ik begin met een gedicht.

De aarde zit boordevol hemel
en elke struik, hoe gewoon ook,
staat in lichterlaaie van God.
Maar enkel hij die het ziet
doet zijn schoenen uit.
De rest zit er omheen
en plukt bramen.

(BRANDEND BRAAMBOS, Elizabeth Barrett Browning)

Dit *prachtige* gedicht van Elizabeth Browning draagt als titel '*Brandend braambos*' – een knipoog naar het bijbelverhaal van Mozes bij de brandende braamstruik. De verzen tonen onmiddellijk de hachelijkheid van mijn onderneming. Ik wil met u nadenken over euthanasie en voltooid leven en ik wil dat doen door een bijbelse notie in de discussie in te brengen, namelijk 'heiligheid'. Maar Browning verwoordt treffend dat het geen kunst is om het heilige met voeten te treden: 'enkel hij die het ziet, doet zijn schoenen uit. De rest zit er omheen en plukt bramen.' Wat 'heilig' is moet je *zien*. En niet iedereen *ziet* het.

2. Heiligheid in het alledaagse

Dat is waar. Oók waar is dat het heilige *ervaren* heel gewoon en alledaags kan zijn. Ik denk aan de jaren dat ik als geestelijk verzorger in een verpleeghuis werkte. Voor een beginnend geestelijk verzorger is werken in een huis waar mensen met dementie wonen, de beste leerschool.

Zondagochtend. Er was een viering in de kapel en ik ging voor. Op een gegeven moment zei ik – zo zeg je dat dan: 'Laten we bidden.' Waarop een dame haar vinger opstak en antwoordde: 'Laten we dat niet doen.'

Ik bedoel maar: het verpleeghuis is de beste leerschool voor een geestelijk verzorger.

Het verpleeghuis als vindplaats van heiligheid.

Op donderdagochtend was er altijd bijbelkring. Zo'n stuk of tien bewoners, de meesten in een rolstoel, rond de tafel. Vrijwilligers die de mensen hielpen met het drinken van hun kopje koffie, met het zoeken naar de woorden van een lied, of die iemand zachtjes wakker schudden als hij in slaap was gevallen. Ik las een stukje uit de bijbel, we baden samen het Onze Vader en we luisterden naar een cd met oude psalmen.

En ineens zag je meneer overeind komen. Hij was ingedommeld, maar deed plotseling zijn ogen open. Hij probeerde rechtop te gaan zitten en aan de bewegingen van zijn lippen kon je zien dat hij de woorden van de oude melodie herkende. Hij zong zachtjes mee.

Een heilig en teer moment. Maar je moet het wel *opmerken*. Je ziet het gemakkelijk over het hoofd.

Heiligheid van het leven?

Maar wat is er nu precies 'heilig'? Het leven? Dat denk ik wel: *leven – alle leven – is heilig*. Onaantastbaar. Verdient bescherming. Alleen, in ons deel van de wereld: we leven er niet naar. Het bestaan van plant, dier en mens schenden we op alle mogelijke manieren. Dat is de zorgelijke, negatieve kant ervan.

Maar ook op een positieve manier – als je dat zo zou kunnen zeggen – relativieren we de onaantastbare status van alles wat groeit en bloeit. Voor ons betekent ontzag voor het leven niet dat we nalaten om te proberen, als we dat nodig vinden, om de loop van dat leven te verleggen. En we zijn blij dat we daar de kennis en de middelen voor hebben. Dat je, bij ons in het Westen althans, niet meer hoeft te overlijden aan mazelen of tb. Dat een hazenlip niet langer een ernstige verminking is. Dat kanker in steeds meer gevallen een chronische ziekte lijkt te worden. ‘Heiligheid van het leven’ betekent, wat mij betreft, dan ook niet dat je nooit zou mogen ingrijpen.

Heiligheid van de dood?

Is de dood ‘heilig’? De dood is niet heilig, ook niet in bijbelse zin. De dood is wel een macht die om zich heen kan grijpen, ook als een mens nog niet gestorven is. ‘Dood’ is de ervaring ‘afgesneden’ te zijn van de gemeenschap en dat kan zelfs midden in het leven, zoals bij Job, die zo sterk aan het leven lijdt dat hij zijn geboortedag vervloekt en naar de dood verlangt (Job 3,3 en 11).

Tussen haakjes, de overeenkomst tussen de ervaring van ‘dood’ in de bijbel en de resultaten van het onderzoek naar ‘voltooid leven’ van Els van Wijngaarden uit 2016 heeft me getroffen. De mensen die Van Wijngaarden interviewde, spraken allen over de ervaring *niet* meer in verbinding te staan: niet met zichzelf, niet met hun naasten en niet met de samenleving.¹ Afgesneden dus, net als Job. En ook uit het onderzoek dat haar commissie eind januari (30 januari 2020) heeft gepresenteerd blijkt hoezeer het gevoel er niet meer toe te doen het leven kan binnendringen.²

3. Cijfers euthanasie

Het begrip ‘heiligheid’ wil ik proberen te verbinden met mijn nadenken over het levenseinde. Om goed te weten waarover we het hebben: eerst een paar cijfers. De

¹ Els van Wijngaarden, *Ready to give up on life. A study into the lived experience of older people who consider their lives to be completed and no longer worth living*, 2016.

² ZonMw, *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag 2020.

euthanasiewet – voluit: *Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding* – in 2002 van kracht geworden – is een *artsenwet*. De wet formuleert de zes zorgvuldigheidseisen waaraan een arts zich te houden heeft opdat hij of zij wordt uitgesloten van strafvervolging.

Het aantal mensen in Nederland dat jaarlijks sterft door euthanasie *neemt toe*, alhoewel het jaar 2018 de uitzondering lijkt te zijn die die regel bevestigt. In verreweg de meeste gevallen betreft het mensen die, in de *terminale* fase van hun ziekte, om euthanasie hebben verzocht (90.6% in 2018).

- In 2018 ging het om *ruim zesduizend (6126)* mensen. Op een totaal aantal overlijdens van ruim 153.000. Dat is 4.0%.
- Vergelijk dat met 2008: *ruim tweeduizend (2331)* meldingen (op een totaal van 135.000 overlijdens).

Voor de discussie over de zich ontwikkelende praktijk van euthanasie in Nederland ben ik het meest geïnteresseerd in meldingen van mensen die *niet-terminaal* ziek waren maar toch een euthanasieverzoek hadden ingediend. De eerste categorie:

(1) Dementie

- In 2018 stierven er **146** mensen door euthanasie bij wie ‘dementie’ was vastgesteld.
- Vergelijk dat met tien jaar daarvoor: ‘soms’. In de beschrijvingen wordt melding gemaakt van **2** gevallen.

(2) Psychiatrische aandoeningen

- De tweede categorie: mensen die stierven door euthanasie op grond van uitzichtloos psychisch lijden. In 2018 ging het om **67** mensen.
- Vergelijk dat met 2008: **2** meldingen.

(3) Stapeling ouderdomsaandoeningen

- De derde categorie: een stapeling van ouderdomsklachten. In 2018 stierven er tweehonderd (**205**) mensen die ondraaglijk leden aan een optelsom van kwalen die samenhangen met de hoge ouderdom.
- Vergelijk dat met 2008: ruim honderd (**114**) meldingen.

Nu de drie categorieën bij elkaar opgeteld. Hoewel het in percentages nog maar om een klein aantal gaat, is het ontegenzeggelijk waar dat het aantal mensen dat *niet levensbedreigend* ziek is en sterft door euthanasie, toeneemt. In 2008 *ruim honderd* mensen (5,1%); in 2018 *ruim vierhonderd* (6,8%).

4. Terminaal en niet-terminaal

Hoe deze cijfers te interpreteren? Wanneer iemand zeer ernstig ziek is – *terminaal* –, weet dat hij of zij nog maar kort te leven heeft, bang is dat hem een akelige dood wacht – stikken; een tumor die openbarst: zo gruwelijk kan het zijn – als iemand in een dergelijke situatie om zijn einde vraagt: dat begrijp ik.

Nu iets over de verzoeken van mensen die *niet terminaal ziek* zijn. Met het oog op de cijfers: ik heb het over die ruim vierhonderd mensen die ik zojuist noemde. Als ik nadenk over de levensbeëindiging van deze ene mens, met die en die levensgeschiedenis, met meer of minder draagkracht en een sociaal netwerk dat hem kon opvangen: ik kan de overwegingen *niet* peilen. Maar als ik nadenk over wat het overlijden van deze mannen en vrouwen betekent voor de mensen die achterblijven, dan begin ik te stotteren. Dan ben ik *meer* geneigd om van *zelfdoding* te spreken. In plaats van van euthanasie. Ik kom tot dat standpunt met het oog op de nabestaanden. Niet-terminaal zieke mensen hebben een levensverwachting van maanden, misschien zelfs nog wel jaren. Toch hebben zij besloten om hun leven te beëindigen. Voor hun geliefden kan dat ‘gecompliceerde rouw’ tot gevolg hebben, omdat dit overlijden ook het weefsel stuk trekt waardoor deze mensen met elkaar verbonden waren. Tussen haakjes, om het extra ingewikkeld te maken: het is mijn overtuiging dat je ook *psychisch terminaal ziek* kunt zijn.

Wat zouden wij in gesprek met deze mensen kunnen zeggen? Mensen die de wens te kennen geven hun leven te willen beëindigen, ook als ze niet levensbedreigend ziek zijn – we willen deze mensen niet aan hun lot overlaten. We willen hen niet in een

isolement dringen. We willen hen ook niet veroordelen tot een gewelddadig levenseinde. Maar wat kunnen we wel? Nu heb ik 'heiligheid' nodig. En de bijbel.

5. Heiligheid in de bijbel

Wat zegt de bijbel over 'heiligheid'?

'Heilig' is: 'apart gezet'. Een belangrijk element is 'afzondering' met het oog op de cultus – de dienst aan God. Het kan gaan om een ruimte, bijvoorbeeld de tempel. Om personen, bijvoorbeeld de Levieten, die optraden als tempeldienaar. Het kan gaan om 'heilige' tijd: de sabbat. Of om feesten, 'heilige samenkomsten'. Het fundament van dit alles is de heiligheid van de Eeuwige. Om Hem te eren zijn er plaatsen, personen, spullen en tijden aan hem gewijd – het is het *liturgische* aspect van heiligheid.

Een voorbeeld van een heilige *plaats* is het brandende braambos, uit het gedicht van Elizabeth Browning. Het ontroerende aan dit verhaal vind ik het ogenschijnlijke onderonsje tussen God en Mozes. Alsof twee vrienden met elkaar in gesprek zijn: Mozes, zegt God vanuit die struik: Kom niet dichterbij, Mozes: doe je schoenen van je voeten, want de plaats, waarop je staat, is heilige grond (Exodus 3,5).

'*Heilige grond*'. 'Heilig' is die grond niet uit zichzelf. Niet van nature. Die grond is 'heilig' door een bijzondere verschijning. Dáárom sloeg Mozes zijn handen voor zijn gezicht (Exodus 3,6). Hij kon de aanblik van de Eeuwige niet verdragen.

De heiligheid van de Eeuwige

Wat moeten we ons eigenlijk voorstellen bij Gods heiligheid? In Psalm 99 is dat de rode draad (Psalm 99 vers 3, 5, 9). Ik lees een paar verzen. De vertaling is van Huub Oosterhuis:

Want niet om te tronen in licht
opperwezen, driewerf heilig
is Hij koning geworden,

maar omwille der mensenrechten.

Om uit te roepen
het recht van de zwaksten
om te funderen het recht
van de minsten der mensen.

Daarom heilig heilig heilig (...)

In dit lied is de heiligheid van God verbonden met zijn koningschap. En dat koning-zijn van de Eeuwige, dat is geen kwestie van rondzwaaien met zijn scepter en op barse toon verkondigen hoe het moet – nee, zijn koningschap heeft te maken met mensenrechten: ‘Om uit te roepen het recht van de zwaksten; om te funderen het recht van de minsten der mensen’: dáárin is Hij koning. Een schuilplaats voor hen die geen verweer hebben.

Dat neemt niet weg dat dit koning-zijn betekenisloos wordt als het niet door mensen wordt erkend. Voor heiligheid geldt hetzelfde. De heiligheid van de Eeuwige krijgt alleen betekenis als het als zodanig wordt erkend. Ik bedoel dit te zeggen: het relationele aspect van het bijbelse begrip heiligheid vormt er het fundament van.

De heiligheid van de mens

De aparte status van de Eeuwige heeft niet alleen betekenis voor het godsdienstig leven. Heiligheid raakt ook aan het alledaags bestaan. De omgang met het heilige is in de bijbel met regels omgeven. Vrees voor ontheiliging en verontreiniging lag altijd op de loer. Dat was de negatieve kant ervan. De positieve is dat ‘heilige kracht’ overdraagbaar is. Mensen worden ‘apart gezet’ om de heiligheid van de Eeuwige te kunnen weerspiegelen in de manier waarop zij leven – het *ethische* aspect van heiligheid.

Ik lees nog een paar verzen uit de bijbel om die ethische kant te illustreren (Leviticus 19). Het begint zo: Heilig zul je zijn, want Ik, de HERE, je God, ben heilig (Leviticus 19,2). En het gaat verder:

(...)wat nog is blijven liggen van je oogst (...), en het afgevallene van je wijngaard (...) zul je voor de armen en de vreemdelingen laten liggen. (...)Een dove zul je niet vloeken en voor een blinde zul je geen struikelblok leggen. Je zult (...) je naaste liefhebben als jezelf. (...) Voor het grijze haar zul je opstaan en aan de oude zul je eer bewijzen (...) je zult [de vreemdeling] liefhebben als jezelf, want je bent vreemdelingen geweest in het land Egypte.

De *allermooiste* zin vind ik: 'Een dove zul je niet vloeken.' Daar kan ik gerust een dag over nadenken. Een dove hoort niks. Als je keihard tegen hem vloekt, zal hij het niet eens merken. Dus wat maakt het uit? Maar dit vers zegt juist dat je, *als* je als mens *een beetje* in de buurt wilt komen van de heiligheid van God, dat je dan *altijd* zorgvuldig met iemand om zult gaan, ook als die ander het niet eens in de gaten zou hebben als je slordig zou zijn.

Ons leven ziet er anders uit dan dat van de mens in bijbelse tijden. Dat de kwetsbaarheid van je medemens *jouw* kwetsbaarheid zou zijn, *schuurt* met ons moderne levensgevoel. Wij zijn graag op onszelf. En vanuit die positie beslissen we met wie we ons wel of niet verbinden. En bovendien, door de vooruitgang in wetenschap en technologie lukt het ons steeds beter om zaken onder controle te krijgen en te beheersen. Voor elk probleem is er een oplossing. Wij hoeven onze pas niet meer in te houden en het hoofd te buigen.

6. Heiligheid en euthanasie

De vraag dringt zich steeds sterker op: wat *hebben* we eigenlijk aan het begrip 'heiligheid' in de euthanasiediscussie? En, nog fundamenteler: wat is er nu precies heilig? *Alles wat kwetsbaar is, is heilig*. Die uitspraak komt in de buurt van een dichtregel van Lucebert: 'Alles van waarde is weerloos'. *Alles wat kwetsbaar is, is heilig*.

Er zijn twee manieren om met het heilige om te gaan – dat althans is wat de bijbel ons voorhoudt: voetje voor voetje dichterbij komen en: het opnemen voor mensen die zichzelf niet verdedigen kunnen. Maar wat heilig is, moet je wel herkennen. Er zijn geen objectieve maatstaven om dat vast te stellen. Het heilige *schenden* gebeurt gemakkelijk. 'Attributie' is dus essentieel.

Iemand die het verlangen kent om te sterven is kwetsbaar. En draagt, in die zin, het stempel 'heilig'. Ik pleit ervoor om die persoon net zo schoorvoetend te benaderen als Mozes deed bij het brandende braambos: 'Doe je schoenen van je voeten. Je nadert heilige grond' – ik noemde dat eerder het *liturgische* aspect. Maar het *ethische* vind ik eigenlijk nog zinvoller in de euthanasiediscussie. Het betekent namelijk een wisseling van perspectief. Iemand die staat *naast* degene die sterven wil, draagt verantwoordelijkheid voor hem of haar. Zo toont hij zich heilig – om het bijbels te zeggen.

Als iemand terminaal ziek is, en om die reden om euthanasie vraagt, is de dood aanstaande. Dat is anders bij mensen die niet-terminaal ziek zijn, maar evengoed om hulp bij het sterven vragen. Bij het presenteren van de cijfers noemde ik deze categorieën al even: dementie, psychiatrie, stapeling ouderdomsklachten en/of voltooid leven. De dood staat bij deze mensen niet om de hoek. Zij halen zelf hun stervensmoment dichterbij.

Voor beiden geldt – voor iemand die terminaal ziek is en voor iemand die niet-terminaal ziek is – voor beiden geldt dat de dood hun leven is binnengedrongen, fysiek of mentaal. Ik benadruk dit omdat nabij zijn bij iemand die weet dat hij of zij sterven gaat en nabij zijn bij iemand die 'levensmoe' is verschillend is. Bij iemand die terminaal ziek is, kan het bijvoorbeeld inhouden dat je iemand het sterven ook daadwerkelijk gunt en in gesprek gaat over de mogelijkheid om af te zien van verdere behandelingen. Bij iemand die sterven wil omdat hij klaar is met leven

vraagt het de bereidheid om onder ogen te zien dat dat kán: de dood verkiezen boven verder leven – zélf als het niet strookt met je eigen opvattingen.

Tot slot. Er treedt een paradox aan het licht: je wordt uitgenodigd om nabij te zijn bij iemand die apart staat – heilig is, kwetsbaar. Terwijl tegen je wordt gezegd: 'Kom niet dichterbij', probeer je present te blijven en de tragiek van de situatie te verdragen.

De bijbelse notie van heiligheid heeft mij geholpen om precies die paradox te begrijpen: je pas verdragen helpt om te zien wat heilig is en op die manier nabijheid te ervaren. Het verwoordt wat mij betreft op treffende wijze wat essentieel is in het contact met iemand die over zijn levenseinde beschikken wil: een aarzelende aanwezigheid.